

ДЕВЕТИ СЕПТЕМВРИ И РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ РОМАН

Тончо Жечев

Никъде задължителната взаимна обусловеност между големите исторически събития, литературните форми и жанрове не е така очевидна, както при романа, който, взет в по-широк план, е бил и си остава художествена летопис за обществените събития и обществените нрави. Във всички големи и самобитни национални литератури се забелязва вътрешна връзка и взаимна обусловеност между съдбоносните събития в живота на народите и развитието на романа. Когато изследователите трябва да обяснят появата, възраждането и обновяването на романа, дори когато трябва да изследват ред стилистични тънкости, неговото вътрешно напрежение и структура, те естествено опират до новите идеи и новото самочувствие на човека след епичните времена, след духовния преврат на Ренесанса, след английската буржоазна революция, след Френската революция, след Великата октомврийска революция. Същата закономерна, макар и дълбоко своеобразна връзка откриваме между развитието на българския роман с Освобождението, с Първата световна война и Септемврийското въстание у нас, най-после между Девети септември и нашия съвременен роман. Интимната и дълбока връзка на романа с повратните исторически събития е генетическа и неизтребима.

Другата страна на същата взаимнообвързаност откриваме между развитието на обществените отношения и романа: най-общо силата и развитието на националния роман е в сложна и опосредствена зависимост от развитието на обществените отношения в нея. Така например патриархалността по начало е чужда на духа на романа, в нея още не се е зародил самият проблем за буржоазната проза на живота и донкихотските условия за нейното преодоляване. Но самият сблъсък на патриархалността с настъпващата от всички пори по-късно буржоазна проза в живота е вече типично романова тема, която крие неподозирани драматизъм и колизии (с разкриването им руският класически роман зае водещо място в световната литература още във втората половина на XIX в.). При това спецификата на романа като жанр налага да се имат винаги пред вид двете страни на тази взаимна обусловеност и връзка с големите исторически събития: от една страна, назряването на повратното събитие в живота на народа дава най-обилната и благодатна почва за развитието на жанра; от друга страна, романът във всичките му форми е от най-адекватните литературни средства за осмисляне на станалото, той е най-пригоден измежду литературните родове и видове за изразяване критическото съзнание на епохата, за анализ на обществените и нравствените реалности, породени от повратното историческо събитие.

Девети септември завари българския роман с няколко блестящи образци, но още с неукрепнала традиция (едва около половин век ни дели от началото на самостоятелното национално развитие на романа). Но дори и в тази неукрепнала още традиция могат да се отделят два съществени момента, твърде релефно очертани от Освобождението до Девети септември:

Първо — силата и оригиналността на едва създаващата се и укрепваща българска романова традиция се състои във възраждането и поддържането на класическата здрава връзка на националния роман с най-големите исторически събития и преживявания на българския народ. Това виждаме в „Под игото“, тясно свързан с героично-трагичното преосмисляне „пиянството на един народ“, Априлското въстание и неговите последици. Същата връзка забелязваме между романа и националните катастрофи след двете войни, както и със Септемврийското въстание. Макар и лишен от такива върхове като „Под игото“, тогава романът особено се разраства в ширина, набелязва интересна проблематика, трайно навлиза в националния духовен живот.

Второ — слабостта на националния роман през тези пет десетилетия винаги се проявява особено явно, когато романистите си поставят по-тясно художествени, психологически, морално-политически цели. При подобна насоченост българският роман веднага разкрива подражателност, несамостоятелност, липсата на своя почва и на обобщаваща идея за историческата съдба на нашия народ, на съсловията у нас, на еволюцията на родове и семейства. На тази плоскост българският роман се снижава, а понякога и разтваря в подражателното непървосортно развлекателно четиво, в наивно-сентиментални истории, в битоописателство или наивни патриархални картинки, плъзга се към най-модните и неорганични обяснения на фактите от националния живот към биологизма, несмления фройдиизъм и т. н. И тук закъснялото, а след това ускорено развитие на страната, неосмислени сами като основен проблем, си казват думата: от една страна, изостаналостта и ускореното развитие пораждат и поддържат подражателния дух; от друга страна, подражателният дух пречи да се видят в оригинални и самобитни форми истинските проблеми на изостаналостта и ускореното развитие.

Тези силни и слаби страни в националната традиция на романа имаха определено значение и по-късно. Социалистическата революция у нас на Девети септември възроди и коренно обнови българския роман, той преживя, особено в определен период, бурен разцвет, подем. В основата на този подем лежат възродената на нови основи дълбока и трайна връзка на съдбата на националния роман с повратните събития в живота на народа, както и цялостното идеологическо преустройство на българските писатели, усвояването на марксистическите истини за историческото движение на народите.

Любопитно е да се припомни, че този подем по време буквално съвпадна с най-мрачните прогнози за романа и неговото бъдеще при дискусните във Франция, Западна Германия, Англия и Италия. Оптимистичната теория за романа в естетиката на социалистическия реализъм се коренеше в самата практика на социалистическото изкуство. В романа новото общество, социалистическото съзнание, комунистическата идея виждат далеч неизчерпан за себе си резерв, в него те искат да видят и ще видят историята на собствената си борба, своята епична същност и своя конфликт с това, което Хегел наричаше „прозата на живота“.

Историята на българския роман след социалистическата революция може да се раздели на три периода: от Девети до 1949 г.; от 1949 до Априлския пленум; от Априлския пленум до началото на седемдесетте години. Ще пропусна аргументацията за тази периодизация, която най-общо се базира на периодизацията на нашето обществено развитие в новата ни история. Ще

се огранича само с бележката, че стриктното периодизиране, особено за романа, е винаги повече или по-малко условно. Редица от романите поради самия характер на жанра, изискващ продължително и постоянно възобновяващо се творческо съсредоточаване, са писани в един период, а се разглеждат в периода на тяхното излизане.

В *първия период* се наблюдават следните по-важни тенденции, имена и насоки:

Пряват се първите сериозни опити за пресъздаването на антифашистката борба в романа, което е свързано с имената на Андрей Гуляшки, Крум Велков, Емил Коралов, Харалан Русев, Арманд Барух, Никола Маринов, Иван Мартинов и др. При това още тук, макар и в по-примитивна и елементарна форма, се забелязва важна тенденция, която, осмислена и задълбочена по-нататък, се оказва изключително плодотворна — като че романистите направо заемат от историята вътрешната структура, модела на романа или серията романи, сякаш те са им предоставени в готова форма от самото обществено движение. Дори деленето на глави и части, структурата и композицията на романа и романовите серии са предопределени от най-великия романист — историята — и остава само наготово да се превъплътят. „Беше нощ“, „Борбата се разгаря“, „Изгревът“ — такава е схемата на този тип романи. Върху тази сравнително елементарна метафора се изгражда романовото повествование и най-забележителното в случая е първоначалният стремеж на романистите да се доближат и следват етапите на самата история.

В този период се роди един от шедьоврите на българската романистика — романът „Осъдени души“ на Димитър Димов. Това е също „роман-метафора“, есе, разгърнато в роман, със сравнително усложнени, но извънредно явни връзки с Девети септември, с духа и разплитането на възлите в българската история. Изобщо за мене е безспорно средищното, определящо място, което събитията на Девети, социалистическата революция и нейният изход имат за творчеството на Димов, за неговия път от абстрактния и маниерен роман на страстите към романа за „осъдените души“, осъдени от историята, а не само абстрактно моралистично.

Друг характерен момент в този богат и сложен период е преодоляването на буржоазното влияние в романа, особено силно в предшествувания период, през тридесетте години, идейното преустройство, търсенето на пътища за новия роман на социалистическия реализъм като главна тенденция в противоречивите тогава процеси. Във връзка с това могат да се разглеждат някои от романите на Константин Петканов, Боян Болгар. Тези противоречиви тенденции и процеси имаха своя кулминация във връзка с оценката на романа на Павел Вежинов „Синият залез“.

Характерен белег на сполучливите, по-малко сполучливите и направо несполучливите романи на този период, техен, така да се каже, родов белег е близостта им до „възпитателния роман“, романа, в който акцентите са поставени върху пътищата, по които се формира героят на епохата. Във връзка с този проблем могат да се разгледат първата част на „Път“ от Ст. Ц. Даскалов, излязла през 1945 г., и романите на М. Грубешлиева, К. Калчев и др.

Една от най-ярко изявените тенденции през разглеждания период е тенденцията, вътрешният стремеж към романа-епопея. Почти всички романи от това време са или част от по-общ замисъл, или обещават серия, или са начало на по-голямо повествование, или просто изглеждат странно недовършени. Сякаш Девети септември е поставил новите романисти на някакъв исторически връх, от който се откриват необгледните ширини на народната история, морето от човешко и народно въълнение, дълбините на националната история. Търсят се адекватни форми за отразяване на народното движение,

в всички пластове на обществото, за многопланово изображение на живота в цялата му широта и сложност. Във връзка с това и днес представляват интерес някои страни на споменати вече романи, както и сериите на Гьончо Белев, замислите на Николай Райнов, Людмил Стоянов, Димитър Димов, Емилиян Станев.

Обяснението на изключителния успех на българския роман във *втория период* е важна задача на нашата историко-литературна и естетическа мисъл, на теорията на социалистическия реализъм. За мен всички корени на този успех водят към Девети септември, към тласъка, който социалистическата революция даде на историческото мислене и размисляне за съдбата на нашия народ, на класите, съсловията, семействата и човека в историята. За тази изходна точка на едно изследване можем да намерим потвърждение в теорията и практиката на светския роман, чийто най-голям, „компактен“ успех е в същата временна дистанция от великите събития, без да говорим, че подобна закономерност се наблюдава на друга плоскост и при други обстоятелства във всички самобитни национални литератури.

Всичко това е по-ясно и очевидно при „Тютюн“ на Димитър Димов, роман, който при определено осветление може да се види като интелектуално продължение на народния съд над историческите грехове и престъпления на българската буржоазия. При това за разлика от акцентите, поставени в най-новия буржоазен семеен роман, върху камерните моменти и предимно биологическото израждане Димов с нова сила постави ударението върху социалните причини и последици на същото израждане, като го свърза и с историческата мисия и борба на работническата класа. И като проблематика, и като стилстика романът „Тютюн“ е етап в развитието на националния роман, открива нови пътища и простори за неговото развитие, разширява и задълбочава националната традиция.

Не така директна, но все така основателна и дълбока е връзката между събитията на Девети и възраждането на един сравнително среден в миналото романист като Димитър Талев, който в „Железният светилник“ и „Преспанските камбани“ догони вазовското опиянение от народната история и съдба. Достатъчен е един паралел с ранните романи на Талев, със същите герои и сюжети и неговата нова тетралогия, за да се разберат причините на неговия завладяващ успех. В този период Талев беше малко подранил предвестник на дълбокия и страстен интерес към своеобразието на нашето историческо движение като народ, към пътищата на нашата национална съдба. Но в следващите няколко години протече интензивен процес на нашето общо приближаване към тази проблематика и народностни възждения, на преодоляването абстрактния подход към националната специфика, което даде възможност докрай да оценим и разберем Талев.

Със силния и широк замах, характерен за този период, е белязан измисълът на Георги Караславов за неговия роман-епопея „Обикновени хора“. Тласъкът към този роман е получен в този забележителен колкото със замишлите, толкова и с реализациите си период и над неговите последни страници Караславов работи и в наши дни. Девети септември като победен финал осветлява и най-далечните събития в романа на Караславов, в същност това е едно историческо, психологическо, социално изследване на нашия художник на причините за победата на Деветосептемврийската революция, за олевяването на масите в България, за жертвения път, по което комунистите си извоюваха място на народни ръководители, и т. н.

Този период е характерен и с „втората революция“, с пълното коопериране и преобразяване облика на българското село, което имаше кардинални последици за живота в страната и за нашата литература, както и началото

на индустриализацията, на големите строежи, които слагаха фундамента на социалистическа България. По горещите следи на тази съвременност, учейки се от богатия опит на съветския роман за аналогичните процеси в СССР, вървяха Андрей Гуляшки с добруджанските си романи, Ст. Ц. Даскалов като летописец на тези сложни и дълбоки преобразования в селото, Павел Вежинов със „Сухата равнина“, Камен Калчев със „Семейството на тъкачите“ и т. н. При това интересно е да се проследи например еволюцията на Гуляшки от „Новолуние“ и „Стъпки в снега“ към романите за най-важните процеси в историята на българското село в новата му история, на Павел Вежинов от „Синият залез“ към „Сухата равнина“. В тази еволюция са запазени всички живи следи на тогавашните трансформационни процеси, с плюсовете и минусите им те са важен епизод от историята на българската култура в най-ново време. Във връзка с това определен интерес представляват и новите тогава романи на Димитър Ангелов, П. Славински, началото на нашия нов исторически роман с популярните романи на Ст. Дичев и т. н.

В дискусиите, споровете, в колебанията при оценките на това време, както и особено в живата тъкан на романите е важно и интересно да се откриват белезите на този противоречив и суров период, който по-късно неслучайно беше наречен период на „култ към личността“ — с характерния догматизъм, с нарушаването на ленинските норми на партиен и обществен живот, с опростенчеството и строгата рационализация в естетиката и подхода към творчеството. Важно е да се изтъква, че успехът на българския роман в този период е не благодарение, а въпреки опростената и догматична естетика и грубото администриране.

Картината на българския роман в *третия период* от неговото развитие — след Априлския пленум — става особено пъстра, разнообразна и трудна за цялостна характеристика. Процесите тук са още в движение, в развитие и не е изключено най-богатата жътва на романа, който ще отрази най-новата проблематика на нашето общество в епохата на строителството на зрялото социалистическо общество, да е все още пред нас. Най-общо може да се каже, че в този период романът не е така явно доминиращ жанр, както във втория период. Забелязва се известно разпадане на монолитните структури и построения, характерни за предишния период, разпадане, свързано с усилването на вниманието към човека, с по-голямото психологизиране на прозата, с нейното субективизиране и лиризация. Тези процеси се виждат най-ясно в развитието на разказа и повестта, по-характерни за този период. Но те оказаха действие и върху романа, значително преобразиха неговата структура. По-важно е да се изтъкне, че във всичко това литературата и по-конкретно романът следваха обществената необходимост и тенденции в самия живот: усилването на критическото съзнание, на обществената отговорност на всеки, недоверие към готовите преподнесени истини, търсенето на собствена изстрадана истина за живота и събитията; най-общо казано — хармонираха с цялата обществена и партийна работа за демократизирането на живота и грижата за човека, за удовлетворяването на неговите обществени и лични потребности.

В третия период от развитието на националния роман след Девети напред беше особено силна тенденцията към пълни и окончателни равнометри, преоценки на миналото и на „култа към личността“. Писан дълги години, романът на Емилиян Станев „Иван Кондарев“ носи както белезите на предшествувания период с неговите тенденции към епопеята, така и особено силно тенденциите на най-новия период за равнометка с миналото, за преразглеждането на въпроса за целите и средствата в обществената борба, за истинския облик на комуниста като основен герой на новата ни история, за неговото зараждане и еволюция. В романа ще намерим всички парливи и

трудни въпроси, които разобличаването на култа към Сталин и култа у нас поставиха пред нашето нравствено и обществено съзнание.

Интересно е връщането сега към полемиките за романа на Драгомир Асенов „Птицата се разминават“, към романа на Ивайло Петров „Мъртво вълнение“, където ще открием всички следи на нашите тревоги, надежди, вълнения в тези богати с вътрешен и обновяващ смисъл дни от нашия живот. Към тези романи—равносметка за предшествувания период, се отнася и „Двама в новия град“ на Камен Калчев, който е интересен както с проблематиката си за култовския период, така и с тенденциите към субективизация на жанра на романа, с новите млади веяния в прозата, изкушаващи зрял вече писател.

Характерни за тенденциите в романа през последния период са романи като „Пътуване към себе си“ на Блага Димитрова, „Преди да се родя и след това“ на Ивайло Петров, новите романи на Павел Вежинов, Богомил Райнов, Андрей Гуляшки (особено романът „Седемте дни на нашия живот“), романите на Ст. Ц. Даскалов за новите проблеми в кооперираното вече село, романите на Ат. Наковски с тяхната моралистична проблематика, свързана с новите отношения в нашето социалистическо общество, романите на Климент Цачев и др.

На този период са пада и истинският разцвет на нашия исторически роман, неговото обновяване, неговото приспособяване към модерното съзнание на съвременника. За мене това очевидно е свързано със задълбочаващия се и наистина всенароден интерес към нашето минало като народ, с търсене на национално специфичното за сметка на типологически общото, с преоценката на човешките стойности след Априлския пленум, преоценка, отново издигнала на едно от най-високите места в градацията на стойностите чувството за национална принадлежност, за род и родина. В тази връзка е философската проблематика на такъв великолепен роман като „Антихрист“ на Емилиян Станев, проблематиката в историческите романи на Генчо Стоев, Вера Мутафчиева, Антон Дончев, Слав Хр. Караславов, А. Гуляшки и т. н.

Девети септември, социалистическата революция лежат в основата на възраждането, обновяването, разцвета на новия български роман. Наш граждански и изследователски дълг е умно и аргументирано да доказваме това.